

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Τ Ρ Ι Τ Ο

Στὴν Ἀθήνα τοῦ Ἀντώνιου Ἀτσαγιόλι

1

Τὸ σωτήριο ἔτος 1418 ἦταν γιὰ τὸ καθεστῶς τῆς Πάτρας ἓνα ἔτος γεμάτο ἀβεβαιότητες καὶ ἀμφιβολίες, καὶ γιὰ τὸ καθεστῶς τῆς ψυχῆς μου τὸ ἔτος μιᾶς φοβερῆς βεβαιότητας. Ἦξερα — ναί, τὸ βλεπτα πιά καθαρά — ὅτι στὸ ἔτος αὐτὸ θὰ χωριζόμουν γιὰ πάντα ἀπὸ τὸν δάσκαλό μου.

Ποιά ἦταν τὰ σημάδια ποὺ μ' ἔκαναν νὰ βλέπω ν' ἀρχεται τὸ γεγονός αὐτό, τὸ τόσο ὀδυνηρὸ γιὰ τὴν ψυχὴ μου;

Ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ ἔτους 1416 σφηνώθηκαν μ' ἓναν περιέργο τρόπο μέσ' στὴν καρδιά μου οἱ στίχοι ἐκεῖνοι τοῦ Συμεών, τοῦ νέου Θεολόγου, ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὶς λέξεις: «Ἦρας ὀδηγὸν ἔμὸν ἐξ ὀφθαλμῶν μου»... Οἱ σφηνωμένοι αὐτοὶ μέσ' στὴν καρδιά μου στίχοι, μόλις μπῆκε τὸ ἔτος 1418, ἀρχίσαν νὰ τρυποῦν ἀκόμα πιὸ βασανιστικὰ τὴν καρδιά μου. Καὶ κάθε βράδυ ποὺ ἔπεφτα στὸ κρεβάτι μου στριφογύριζαν στὸ μυαλό μου κι' ἀνάγκαζαν τὰ χεῖλη μου νὰ τοὺς προφέρουν μὲ τρόπο τόσο ἐπίμονο καὶ ἀναπόφευκτο ποὺ συχνὰ δὲ μποροῦσα, ὡς τὶς πρωινὲς ὥρες, νὰ κλείσω μάτι. Οἱ ἀναπόφευκτοι στίχοι ἔκαναν — τὸ αἰσθανόμουν καθαρά — ἀναπόφευκτο τὸ κακὸ ποὺ ἐρχόταν.

Ὁ δάσκαλός μου δὲν εἶχε ἀρρωστήσει διόλου ἀφότου τὸν γνώρισα. Ὡστόσο, τὸ χρόνο ἐκεῖνο εἶχε γίνει πολὺ χλωμός. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ταν παραπάνω ἀπὸ ἐξήντα ἐτῶν. Τώρα, μάλιστα, ποὺ προχωροῦσα στὰ δεκάξη μου χρόνια, δὲ μοῦ φαινόταν πιά τόσο γέρος ὅσο μοῦ εἶχε φανεῖ ὅταν, ὀχτῶ χρονῶν παιδί, τὸν πρωτογνώρισα στὸν Ὀμπλό. Τώρα, ἐνιωθα ὅτι τὰ χρόνια ποὺ μᾶς χώριζαν

ήταν πολύ λιγώτερα. Μπορεί νάταν και πραγματικά λιγώτερα, και νά είχα κάνει λάθος όταν, στο έτος 1410, νόμισα πώς ήταν τού-
λάχιστον πενήντα χρονῶν... γέρος!

Και γιατί, τάχα, ήταν ὁ δάσκαλός μου, τήν ἀνοιξη τοῦ σωτή-
ριου ἔτους 1418, τόσο χλωμός; Ἦταν ἡ τελευταία του ἀνοιξη, κ'
ἔτσι ὁ Θεός, φιλόανθρωπος ὅπως τόν λέει ὁ Συμεών, τοῦ χάρισε ξανά
τῇ χλωμάδα ἐκείνη πού ἔχει συνήθως ὁ ἔφηβος ὅταν πρωτοζει μέσα
του συνειδητά τήν ἀνοιξη.

2

Ἄπό τόν καιρό ἐκεῖνο μετράω μέσ' στήν ψυχή μου τὰ χρόνια,
ἀκολουθώντας ἄλλωστε μιὰ παλαιά συνήθεια, μέ τόν ἐρχομό τῆς
ἐποχῆς τοῦ ἔτους πού λέγεται ἀνοιξη.

Εἶπα παραπάνω ὅτι τὸ καθεστῶς τῆς Πάτρας ἦταν στο ἔτος
1418 ἀβέβαιο. Ἡ Βενετία εἶχε ἐπικυρώσει τήν πράξη τοῦ βαίλου
τοῦ Νεγροπόντε Βιτάλε Μιάνι πού νοίκιασε ἐν ὀνόματί της τήν
πόλη μας. Ἔτσι, κι' ὁ κίνδυνος — κίνδυνος γιά τόν ἀρχιεπίσκοπο
Στέφανο — νά ἰδεῖ τήν Πάτρα νά πέφτει στά χέρια τοῦ Ἑλληνικοῦ
δεσποτάτου εἶχε μειωθεῖ. Ὁ δεσπότης Θεόδωρος καί ὁ πρεσβύτερος
ἀδελφός του Ἰωάννης, πού ἀπό τὸ φθινόπωρο τοῦ 1416 ἦταν κοντά
του, εἶχαν στριμώξει τόν Κεντυρίωνα Ζαχαρία (τόν ἀδελφὸ τοῦ
ἀρχιεπισκόπου Στέφανου) πού, ὡς ἀνεψιὸς τῆς χήρας τοῦ Σαν-
σουπερανοῦ, εἶχε καταφέρει νά πάρει ἀπὸ καιρὸ στά χέρια του τὸ
πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας. Καί τὰ στρατεύματα τῶν δυὸ Παλαιο-
λόγων εἶχαν πλησιάσει τήν Πάτρα καί ἀπειλοῦσαν τόν ἀρχιεπί-
σκοπο Στέφανο. Μὲ τῇ Βενετία, ὅμως, δὲν ἤθελε νά τὰ χαλάσει τὸ
Ἑλληνικὸ δεσποτάτο. Προστριβές σημειώθηκαν, βέβαια, πολλές
καί μέ τῆς βενετικές κτήσεις, ἀλλὰ τῇ ρήξει δὲν τὴν ἤθελαν οὔτε οἱ
Παλαιολόγοι, οὔτε ἡ Βενετία. Ἦταν ἡ ὁδηγία τοῦ αὐτοκράτορος
Μανουήλ νά περιποιοῦνται οἱ γιοί του τοὺς Βενετούς, ὅπως περι-
ποιήθηκαν κ' οἱ Βενετοὶ τόν Μανουήλ ὅταν πέρασε ἀπὸ τὴν Εὐβοία.
Ἔτσι, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Στέφανος, ἀπὸ τῇ στιγμή πού νοίκιασε τὴν
Πάτρα στοὺς Βενετούς, ἀνάσανε κάπως.

Ὅπως, ὅμως, στο ἔτος 1413 εἶχε πιέσει ὁ Πάπας τόν Στέφανο
νά πάρει πίσω τὴν Πάτρα ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ἔτσι καί τώρα, τὴν
ἀνοιξη τοῦ 1418, ἀρχισε καί πάλι ἡ Ρώμη νά γκρινιάζει. Ὁ Πάπας
ἔβλεπε ὅτι ὁ Στέφανος πῆγαινε νά μεταβιβάσει ὀριστικά τὴν Πάτρα
στοὺς Βενετούς, κι' αὐτὸ τὸ θεωροῦσε ἀντίθετο πρὸς τὴν ἀρχὴ πού
ἔλεγε ὅτι τὰ ἐκκλησιαστικά ἐδάφη δὲν εἶναι ἀπαλλοτριώσιμα. Τὸ
καλοκαίρι τοῦ 1418 σκόπευε ὁ Στέφανος νά πάει ὁ ἴδιος στὴ Βενε-
τία, χωρὶς ἄλλο καί στὸν Πάπα, γιά νά ἰδεῖ τί ἔπρεπε νά γίνει.
Τὸ πριγκιπάτο, ὅμως, τῆς Ἀχαΐας — πλάϊ στα τόσα πλήγματα πού

είχε υποστεί από τους Παλαιολόγους — αντιμετώπισε και μιὰ πρόσθετη και απροσδόκητη περιπέτεια πού ἔκαμε τὸν ἀρχιεπίσκοπο Στέφανο νὰ ματαιώσει τὸ ταξίδι του. Ὁ ἀδελφός του Κεντυρίων ἦταν ἄρρωστος. Κ' ἕνας τυχοδιώκτης (πιθανώτατα Γενουάτης), ὁ Ὀλιβέριο Φράγκο, βρῆκε τὴν εὐκαιρία κατάλληλη — ὑπάρχουν κάμποσοι πού λένε ὅτι ἦταν βαλτὸς ἀπὸ τὸν δεσπότη τοῦ Μυστρά — νὰ κυριεύσει τὴν παλαιὰ πρωτεύουσα τοῦ πριγκιπάτου, τὴν Κλαρέντσα (τὴ Γλαρέντζα, ὅπως τὴ λέγαμε). Ἐνας ἀδελφός, μάλιστα, τοῦ πριγκιπά και τοῦ Στέφανου ἔπεσε αἰχμάλωτος στὰ χέρια τοῦ τυχοδιώκτη Φράγκο πού ὁ Κεντυρίων ἀναγκάστηκε νὰ τὸν κάνει γαμπρό του γιὰ νὰ τὸν ἐξευμενίσει. Ἡ ἀνωμαλία αὐτὴ ὑποχρέωσε τὸν Στέφανο νὰ μείνει στὴ Πάτρα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1418 και νὰ στείλει στὴ Βενετία, ὡς ἀντιπρόσωπό του, τὸν ἐκκλησιαστικὸ λειτουργὸ Φλώριο ντὲ Ραβέννα. Ὡς τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1418 δὲν ξέραμε καλά — καλά τί εἶχε γίνει στὴ Βενετία και στὴ Ρώμη, και σὲ ποιὸν ἀνήκει πραγματικὰ ἡ Πάτρα. Ὅπως εἶχαμε μάθει τὸν Ἰούλιο, ἡ σύγκλητος τῆς Βενετίας εἶχε ἀρχίσει νὰ συζητεῖ ἂν ἔπρεπε νὰ κρατήσῃ ἢ ὄχι τὴν Πάτρα, κ' εἶχε στείλει τὸν Φλώριο ντὲ Ραβέννα, μαζί με τὸν καρδινάλιο Φραντσέσκο Λάντο, στὴ Ρώμη γιὰ νὰ πείσουν τὸν ἅγιο πατέρα ν' ἀποδεσμεύσει τὸν Στέφανο και ν' ἀφίσει τὴν Πάτρα νὰ γίνει βενετική. Ὁ Πάπας ἔμεινε ἄκαμπτος· τὴν ἀπαλλοτρίωση τὴν ἀπέκλεισε ἀπόλυτα, ἀλλὰ κι' αὐτὴ τὴν ἐνοικίαση τὴν ἀντιπαθοῦσε. Ὡς τὸν Ὀκτώβριο συζητοῦσε ἡ σύγκλητος τῆς Βενετίας γιὰ τὴν Πάτρα. Στὴν ἀριστοκρατικὴ αὐτὴ βουλὴ τῆς δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου οἱ γνώμες εἶχαν διχασθεῖ. Ἡ μιὰ μερίδα (ἐκείνη πού εἶχε ἐπικρατήσῃ κ' ἕνα χρόνο πρὶν, ἐγκρίνοντας τὴν ἐνέργεια τοῦ βαίλου τοῦ Νεγροπόντε) τὴν ἤθελε τὴν Πάτρα· ἡ ἄλλη μερίδα θεωροῦσε τὴν κατοχὴ τῆς πολυδάπανη και συνδυασμένη με κινδύνους πού δὲν ἀντισταθμίζονταν ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ τῆς πλεονεκτήματα. Ἡ ἀγαπημένη μου Πάτρα ζυγιάζοταν σὲ μιὰ πλάστιγγα, ὅπου τὸ βάρος τῆς τὸ μετροῦσαν με τὰ πιὸ ὑλικά σταθμά. Ὅταν μιλοῦσε ὁ πατέρας μου γιὰ ὅλ' αὐτὰ — και, σὰν ἔμπορος πού ἦταν, τὰ θεωροῦσε (ἢ ἔκανε πὼς τὰ θεωροῦσε) φυσικὰ — νεύριαζα κ' αἰσθανόμουν μιὰ βαθύτατη ἀντίδραση.

3

Τί ἦταν ἡ Πάτρα; Ἐμπόρευμα εἶχε καταντήσῃ ἡ ἀγαπημένη μου πόλη πού, ἂν ὄχι τίποτ' ἄλλο, ἔχει τὴν ὠραιότερη δύση τοῦ κόσμου; Τὸ κάστρο τῆς πού σὰ φάντασμα ξεχώριζε πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι μου στὶς φεγγαρόλουστες νύχτες, δὲν ἔπρεπε ποτὲ νὰ νοικιάζεται ἢ νὰ πουλιέται. Ὅποιος θᾶθελε νὰ τὸ πάρει, θᾶπρεπε νὰ τὸ ἐκπορθῆσει. Κι' ὅποιος θᾶθελε νὰ τὸ δώσει, θᾶπρεπε νὰ τὸ χάσει.

πέφτοντας στα τείχη του. Έτσι σκεπτόμουνα τις μέρες εκείνες. Κι' αυτό το αίσθημα το είχα από παιδί, χωρίς καν να εξετάζω άλλοτε πολύ, π ο ι ο ί θάπρεπε να το κρατήσουν το κάστρο μου ή π ο ι ο ί να το πάρουν. Μοῦ ἄρκοῦσε ἡ σκέψη ὅτι ἀξίζει τόσο, πού ὅποιος θὰ τῶπαιρνε ἢ θὰ τῶχανε θάταν ἀντάξιος τοῦ κάστρου μου μονάχα ἂν ἦταν ἀποφασισμένος νὰ παίξει τὴν ἴδια του τὴ ζωὴ.

Ὁ πατέρας μου διηγόταν συχνὰ τις λεπτομέρειες τῆς πολιορκίας τοῦ κάστρου στὸ ἔτος 1366 πού τις εἶχε ἀκούσει ἀπὸ τὸν παπποῦ μου. Τὴν Πάτρα τὴν εἶχε, τότε, στὰ χέρια του ὁ πρῶτος Ἄγγελος Ἀτσαγιόλι. Τὴν ἡγεμονία τῆς Ἀχαΐας τὴ διεκδικοῦσαν, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ροβέρτου τοῦ Ταραντίνου, τοῦ Ἀνδεγαυικοῦ, δύο. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ ἀδελφός του Φίλιππος, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ γιὸς τῆς χήρας τοῦ Ροβέρτου, Μαρίας τῆς Βουρβωνικῆς (γιὸς ἀπὸ τὸν πρῶτο της γάμο μὲ τὸν βασιλέα τῆς Κύπρου Οὔγωνα Λουσινιάν), Οὔγων ὁ Γαλιλαῖος. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἄγγελος Ἀτσαγιόλι ἀναγνώριζε ὡς ἡγεμόνα τῆς Ἀχαΐας τὸν Φίλιππο πού ὁ ἴδιος δὲν ἔβαλε ποτὲ τὸ πόδι του στὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ πού εἶχε ὀρίσει βᾶϊλο τὸν βαρῶνο τῆς Χαλανδρίτσας, τὸν πρῶτο Κεντυρίωνα Ζαχαρία. Ὁ Οὔγων μὲ πολλές χιλιάδες μισθοφόρους βάλθηκε νὰ ἐκπορθῆσει τὸ κάστρο μας. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του, γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὸ κάστρο, παρὰ μόνο λίγους ἄνδρες. Ὡστόσο, οἱ λίγοι αὐτοὶ — μὲ διοικητὴ τους τὸν θρυλικὸ Κάρολο Τζένο, ἕνα Βενετὸ πού ἦταν ντοτόρος τῆς θεολογίας, παπᾶς καὶ στρατηγός — ὑπερασπίσθηκαν τὸ κάστρο μας, ἕξη ὀλόκληρους μῆνες, μὲ τέτοιο πείσμα πού οἱ χιλιάδες ἐχθροὶ πού τὸ πολιορκοῦσαν, κουρασμένοι κι' ἀπογοητευμένοι, σκόρπισαν καὶ τῶβαλαν στὰ πόδια, ὅταν ὁ Κάρολος Τζένο (ὁ Ζένος, ὅπως τὸν λέγαμε) πῆρε τὴν τολμηρὴ πρωτοβουλία νὰ τοὺς ξαφνιάσει βγαίνοντας ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ κυνηγώντας τους.

Ἡ πολιορκία αὐτὴ τοῦ ἔτους 1366 πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ χάσουν τὸ θάρρος τους οἱ χιλιάδες πού πολιορκοῦσαν τὸ κάστρο, καὶ νὰ γίνουν λιοντάρια οἱ λίγοι πολιορκημένοι, εἶχε κάνει τὸ ἀγαπημένο μου κάστρο νὰ μοιάζει στὰ μάτια μου σὰν κάτι τὸ ὑπερφυσικό. Τὰ τείχη του ἦταν γιὰ τὴ φαντασία μου ἰσχυρότερα κι' ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Τροίας. Δὲ μπορούσε νὰ τὸ χωρέσει ὁ νοῦς μου ὅτι τὸ τέτοιο κάστρο, καὶ μαζί του ἡ Πάτρα, τὸ λιμάνι της, ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας, τὸ ἄντρο κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Πρωτοκλήτου, τὸ Τάσσο, τὸ Γεροκομειό, τὰ ὠραῖα περιβόλια πλάι στὴν Πάτρα, ὅτι ὅλ' αὐτὰ ἦταν γιὰ τοὺς Βενετοὺς καὶ γιὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Στέφανο ἕνα σκέτο ἐμπόρευμα πού μπορούσε νὰ μεταβιβασθεῖ ἀπὸ χέρι σὲ χέρι καὶ νὰ ὑπολογισθεῖ μὲ τὸ ζύγι!

*Όχι..., ή τέτοια σκέψη μου ήταν ανυπόφορη και την έδιωχνε ο νους μου. Και πήγαινε ο νους μου, για να παρηγορηθεί, όχι μόνο στον Βασίλειο, τον ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας, αλλά και πολύ πιο μακριά, σ' εκείνον που από τ' όνομά του και το φωτεινό του πρόσωπο ξεκίνησαν στον κόσμο οι αυτοκράτορες, στον πρώτον Αύγουστο. Δεν ήταν Έλληνας ο Οκτάβιος. Ρωμαίος ήταν. Δεν ήταν καν Χριστιανός, γιατί ο Χριστός – αν και προηγούμενος από την ίδια την αιωνιότητα – ήρθε λίγο αργότερα. Ωστόσο, χωρίς να είναι ούτε Έλληνας ούτε Χριστιανός, έτιμησε ο Αύγουστος την Πάτρα: «και έδωσε μὲν ἐλευθέρους Ἀχαιῶν μόνοις τοῖς Πατρεῦσιν εἶναι, έδωσε δὲ και τὰ ἄλλα γέρα σφίσιν, ὅποσα τοῖς ἀποίκους νέμειν οἱ Ῥωμαῖοι νομίζουσι... Πατρεῦσι δὲ ὁ Αὔγουστος ἄλλα τε τῶν ἐκ Καλυδῶνος λαφύρων και δὴ τῆς Λαφρίας» (τῆς Ἀρτέμιδος) «έδωσε τὸ ἄγαλμα, ὃ δὴ και ἐς ἐμὲ ἔτι ἐν τῇ ἀκροπόλει τῇ Πατρέων εἶχε τιμᾶς». Αὐτὰ ἔγραφε, διακόσια περίπου χρόνια αργότερα, ένας από τους πιο παρατηρητικούς ανθρώπους, ὁ ἀκούραστος περιηγητής τῆς Ἑλλάδος Πausανίας.

Και τὴν Πάτρα που τόσο τὴν έτιμησε ὁ μέγας Αύγουστος τὴν παζάρεινε τώρα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Στέφανος μὲ τους Βενετούς. Πάλι καλά που ὁ Πάπας, στυλώνοντας τὰ πόδια του, εἶχε σταθεῖ στὴν ἀποψη ὅτι ἡ Πάτρα δὲν εἶναι ἀγαθὸ ἀπαλλοτριώσιμο. Ἔτσι, τὸ ἔτος 1418 πέρασε ὀλόκληρο χωρίς νὰ ξεκαθαρίσει ἀπόλυτα τὸ ζήτημα. Τὸ καθεστῶς τῆς Πάτρας ἔμεινε ἀβέβαιο.

4

Μέσα στὰ χίλια ἀβέβαια πράγματα που σημειώνονταν γύρω μου κ' ἔκαναν τὰ μάτια μου νὰ μὴν ξέρουν ποῦ νὰ προσανατολισθοῦν, πρόβαλε ἐπιτέλους, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἔντονη σκοτεινὴ προσδοκία μου, κ' ἡ μεγάλη και κυριαρχικὴ βεβαιότητα. Ναι, δὲν ὑπάρχει τίποτε πιο βέβαιο ἀπὸ τὸ θάνατο. Ὅλα τ' ἄλλα εἶναι ἀβέβαια· και μένουν ἀβέβαια στὴν αιωνιότητα· ἔχω τὸ αἶσθημα ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ ἐκκρεμοῦν μέσ' στὴν ἴδια τὴν αιωνιότητα, ὅπως ἐκκρεμοῦν και μέσ' στὸν παροδικὸ και φυγαλέο χρόνο. Τὸ μόνο βέβαιο – βέβαιο και μέσ' στὸ χρόνο, βέβαιο και μέσ' στὴν αιωνιότητα – εἶναι ὁ θάνατος. Και μαζί μὲ τὸ θάνατο, ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ θάνατο και ἀρρηκτα συνυφασμένη μαζί του, ἡ ἀθανασία. Ναι, δὲ θάταν διόλου βέβαιη ἡ ἀθανασία, αν δὲν ἦταν βέβαιος, ἀμετακίνητος και τελεσίδικος ὁ θάνατος. Ἡ ἀθανασία δὲν ὑπάρχει μέσ' στὴ ζωὴ· ὑπάρχει μέσ' στὸ θάνατο!

Τις σκέψεις αὐτὲς δὲν τις κάνω μονάχα σήμερα. Τις ἔκανα ἤδη τότε, στὸ ἔτος 1418, σὲ ἡλικία δεκάξη ἐτῶν. Ποτὲ ἡ σοφία μου – αν εἶναι σοφία – δὲν ἦταν τόσο καθαρὴ ὅσο στὰ δεκάξη μου

χρόνια. Τότε, ή επικοινωνία μου με τὰ μεγάλα πράγματα ήταν άμεση. Τώρα έχει γίνει έμμεση. Τώρα περνάει μέσ' από χίλια τόσα περιστατικά που γνώρισα, μέσ' από «κονιορτόν λογισμών» (όπως λέει ο Μέγας Άθανάσιος στο έργο του «Βίος και Πολιτεία του όσιου Πατρός ήμών Άντωνίου», χρησιμοποιώντας τήν έκφραση αυτή με άλλο, βέβαια, νόημα), μέσ' από πλήθος έμπειρίες που έκαμαν τή σοφία μου να μην είναι πιά τόσο καθαρή όσο ήταν τότε.

Το έτος 1418 ήταν έτος πολλών θανάτων. Ο πρωτότοκος γιός του Μανουήλ, ο συμβασιλεύς Ιωάννης, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει, ύστερ' από δυό έτων παραμονή του στην Πελοπόννησο, τον αδελφό του Θεόδωρο, όταν του ήρθε το φοβερό μήνυμα ότι πέθανε ή σύζυγός του Άννα. Ο Γεώργιος Σφραντζής μου έλεγε αργότερα: «Έν δέ τῷ χειμῶνι του αὐτοῦ έτους λοιμικῆς νόσου γενομένης έν τῷ Εὐξείνῳ πόντῳ ήτοι έν τῇ Μαύρῃ θαλάσῃ, καί πανοικί ὄντες έν τινι ἄστει τῶν ἐκεῖσε κεφαλατεύοντες ο γαμβρός μου Γρηγόριος Παλαιολόγος Μαμωνᾶς, ἀνὴρ ἄριστος, υἱός του μεγάλου δουκός Μαμωνᾶ του κυριεύοντός ποτε τῆς Μονεμβασίας καί τῶν περι αὐτήν, καί σύν αὐτῷ ή ἀδελφή μου ή γυνή αὐτῷ οὔσα· καί έν παιδίον αὐτῶν θῆλυ, ὃ εἶχον, ἀπέθανε, καί μετὰ τὰς ἑπτὰ ήμέρας τῆς θανῆς του παιδίου ἀπέθανεν ο πατήρ, καί πάλιν μετὰ ἑπτὰ ήμέρας τῆς τούτου τελευτῆς ἐτελεύτησε καί ή μήτηρ, ἔτι δέ καί ἕξ τῶν ὑποχειρίων αὐτῶν ἀνδρῶν τε καί γυναικῶν... Έν ἐκείνῳ τῷ ἔαρι καί θέρει» (δηλαδή στο ίδιο έτος 1418, πρίν ακόμα ἐξαπλωθεῖ το κακό στις πόλεις του Εὐξεινου Πόντου) «λοιμοῦ γεγονότος έν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἀπέθανε καί ή δέσποινα κυρά Άννα ή από Ρωσσίας λοιμῶδει νόσω, καί ἐτάφη έν τῇ του Λιβός μονῆ». Τότε γύρισε ο συμβασιλεύς Ιωάννης στην Κωνσταντινούπολη, καί ο αυτοκράτωρ Μανουήλ ἔστειλε στον Μυστρά, ως συμπαραστάτη του δεσπότη Θεόδωρου, έναν άλλο του γιό, τον Θωμᾶ.

5

Όταν ἔφθασε στ' αὐτιά μου ή φοβερή εἶδηση για το θανατικό που ἀποδεκάτιζε τήν Κωνσταντινούπολη καί πλήθος άλλες πόλεις, θυμήθηκα το λοιμό του έτους 1410 που εἶχε γίνει ή ἀφορμή ν' ανεβῶ στον Όμπλό καί να γνωρίσω τον δάσκαλό μου. Καί σκέφθηκα: ο λοιμός είναι θέλημα Θεοῦ· όπως, στο έτος 1410, ήταν ο λοιμός που μ' έκαμε να ένωθῶ με το δάσκαλό μου, ἔτσι καί τώρα, στο έτος 1418, πρέπει να ναι πάλι ο λοιμός ένα μεγάλο σημεῖο. Άφοῦ το ίδιο σημεῖο προκάλεσε άλλοτε τήν ένωσή μου μ' ἐκείνον που ἔγινε ο μεγάλος μου ὀδηγός καί φίλος, δέ μπορεί τώρα να προκαλέσει παρά μόνο το χωρισμό μου από τον μεγάλο μου ὀδηγό καί φίλο. Ίσοδύναμο με τήν ένωση είναι μόνο το γεγονός του χωρισμοῦ. Τί άλλο ση-

μαντικό και μέγα θά μπορούσε να συμβεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χωρισμό;
Ὅπως στὸ ἔτος 1410 δὲν ἔθιξε ὁ λοιμὸς τὴ ζωὴ τοῦ δασκάλου μου, ἔτσι καὶ τώρα, στὸ ἔτος 1418, δὲν ἔθιξε ὁ λοιμὸς τὸ θάνατο τοῦ δασκάλου μου. Τότε καὶ τώρα, ὁ λοιμὸς ἦταν γιὰ τὸ δάσκαλό μου καὶ γιὰ μένα μονάχα ἓνα σημεῖο, μιὰ εἶδηση ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὸν Θεό, μιὰ μεγάλη προειδοποίηση. Ὁ δάσκαλός μου, στὸ τέλος τοῦ ἔτους 1418, πέθανε χωρὶς τὸ θάνατό του νὰ τὸν προκαλέσει ὁ λοιμὸς. Ὁ θάνατός του σημειώθηκε — τουλάχιστον γιὰ τὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων—χωρὶς λόγους. Ὁ δάσκαλός μου δὲν ἀρρώστησε· δὲν ἔπαθε τίποτε· πέθανε ξαφνικά, χωρὶς νὰ πάθει τίποτε... Naί, ὁ θάνατος τοῦ δασκάλου μου ἦρθε ὀλομόναχος, χωρὶς νὰ τὸν συνοδεύσει, δηλαδή νὰ προηγηθεῖ, καμμιά ἀρρώστια. Φαίνεται ὅτι τὶς ἀρρώστιας τὶς ἀποζητάει τὸ σῶμα ἐκείνου ποὺ θέλει ν' ἀποφύγει τὸ θάνατο. Ἀρρωσταίνοντας, μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ γίνεῖ καλά, νὰ μὴν πεθάνει. Πῶς μπορεῖ ὁμῶς νὰ μὴν πεθάνει ἐκεῖνος ποὺ, χωρὶς νὰ τὸν προειδοποιήσῃ ἢ ἀρρώστια, πεθαίνει ξαφνικά; Τὴν παράδοξη αὐτὴ σκέψη δὲν τὴν κάνω πιά σήμερα· τὴν ἔκανα, ὁμῶς, τότε (στὰ δεκάξι μου χρόνια), ὅταν ἡ σοφία μου ἦταν καθαρὴ κι' ἀπερίσπαστη, ἄμεση στὴν ἐπικοινωνία τῆς μετὰ τὰ μεγάλα πράγματα.

6

Μιὰ νύχτα — ἦταν Δεκέμβριος κ' ἔκανε κρύο — οἱ γονεῖς μου μέ εἶχαν χάσει. Εἶχα χάσει κ' ἐγὼ ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό μου. Κ' ἔτρεχα ἔξω — πῆγα ὡς τὸ Γεροκομεῖο — γιὰ νὰ ξαναβρῶ τὸν ἑαυτό μου. Καὶ κοιτάζοντας τὸν ὀρίζοντα, πρὸς τὴν δύση ποὺ εἶχε, ἔδῶ καὶ κάμποσες ὥρες, συντελεσθεῖ —, εἶδα μέσ' στὸ σκοτάδι ἓνα φῶς. Τὸ φῶς αὐτὸ δὲν ἦταν ἀπὸ κεῖνα ποὺ διαλύουν τὸ σκοτάδι. Ἦταν ἀπὸ κεῖνα ποὺ κάνουν τὸ σκοτάδι πιὸ ἔντονο καὶ ποὺ τοῦ δίνουν μιὰ παρουσία ἀκόμα πιὸ μαύρη. Καὶ σὲ μιὰ στιγμή ποὺ δὲν ἤξερα τί ἔλεγα, εἶπα μὲ μιὰ φωνὴ δυνατὴ καὶ ταυτόχρονα σιγανὴ (σιγανὴ γιὰ τ' αὐτιά τῶν ἀνθρώπων, δυνατὴ γιὰ τὴν παντοδύναμη ἀκοή τοῦ Θεοῦ):

«Ἐλθὲ ὁ μόνος πρὸς μόνον, ὅτι μόνος εἰμι καθάπερ ὄρῃς.

Ἐλθὲ ὁ χωρίσας καὶ ποιήσας με μόνον ἐπὶ τῆς γῆς...».

Τὴν ἄλλη μέρα — δὲ θυμᾶμαι πιά πῶς γύρισα τὶς πρωινὲς ὥρες στὸ σπίτι μου — μοῦ λέει ὁ πατέρας μου ὅτι ἀποφάσισε νὰ μὲ στείλει ταξίδι, νὰ μὲ στείλει κάπου μακριά. Τώρα καταλαβαίνω ὅτι ἡ πρόθεσή του ἦταν νὰ μὲ κάνει ν' ἀλλάξω ἐντυπώσεις. Ὁ πατέρας μου ἔμπαινε στὴν ψυχὴ μου κάπως περισσότερο ἀπ' ὅ,τι φανταζόμουν. Ἡ πρόταση ποὺ μοῦ ἔκαμε μοῦ φάνηκε, τότε, ἀνεξήγητη καὶ ἀσύνδετη μὲ τὸ γεγονός τοῦ θανάτου τοῦ δασκάλου μου. Ἡ μητέρα μου, ὅπως κατάλαβα, προτιμοῦσε ν' ἀντισταθῶ στὴν πρόταση,

δηλαδή στην έντολή, του πατέρα μου. Δεν ήθελε να φύγω· φοβόταν την απόσταση. Οί μητέρες δεν ξέρουν ότι απόσταση — δηλαδή κρίσιμη κ' επικίνδυνη απόσταση — είναι και οί δυο πιθαμές. Μπορεί, στην άκρη του κόσμου, νάσαι ασφαλέστερος (αν θέλει ο Θεός) απ' ό,τι είσαι πλάι στη μητέρα σου. Ωστόσο, οί μητέρες δεν τὸ ξέρουν αυτό.

Ο πατέρας μου ήταν ανένδοτος. Έπρεπε να φύγω και ν' αλλάξω περιβάλλον κ' έντυπώσεις. Και ή απόφασή του ήταν να πάω να μείνω μερικούς μήνες στην Αθήνα, όπου ένας φίλος του, έμπορος κ' εκείνος, θάταν πρόθυμος να με φιλοξενήσει. Πρέπει να γευθείς, μου είπε ο πατέρας μου, τὸ μέλι του Ύμηττου. Όταν μου είπε τή φράση αυτή ο πατέρας μου, θυμήθηκα κάτι που είχε γράψει σ' ένα γράμμα του ο Συνέσιος που είχε έπισκεφθεί τήν Αθήνα νεώτατος, στο έτος 396 (λίγους μήνες πριν μπει στην πόλη, για να φάει και να κάνει τὸ λουτρό του, ο Άλάριχος). Για τὸ γράμμα αυτό μου είχε μιλήσει συχνά ο δάσκαλός μου. «Οὐδέν ἔχουσιν», έγραφε ο Συνέσιος, «αί νῦν Ἀθηναί σεμνόν, ἀλλ' ἢ τὰ κλεινὰ τῶν χωρίων ὀνόματα...» πάλαι μὲν ἦν ἡ πόλις ἑστία σοφῶν, τὸ δὲ νῦν ἔχον, σεμνύνουσιν αὐτὰς οί μελιττουργοί». Δεν είχε, όμως, ἡ Αθήνα σοφοὺς που λίγες δεκαετίες νωρίτερα τράβηξαν κοντά τους ανθρώπους, όπως ο Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός και ο Ίουλιανός; Και δεν ανάδειξε κι' αργότερα, λίγες δεκαετίες πριν κλείσει ο Ίουστινιανός τήν Ακαδημία, τὸν μεγάλο Πρόκλο που δὲ μπόρεσε ἢ δὲ θέλησε να γίνει Χριστιανός; Ο Συνέσιος, ο μαθητὴς τῆς ὠραίας Ὑπατίας που κι' όταν έγινε Χριστιανός έπίσκοπος τῆς έγραφε με σεβασμό, δὲ βρήκε, στην Αθήνα, όπως λέει, τίποτε άλλο εκτὸς ἀπὸ τὸ ὠραῖο μέλι. Ίσως να είχε σημειωθεί τότε, γύρω στο έτος 396, μιὰ παροδική κατάπτωση στην πόλη τῆς Αθηνῶς.

Όταν μου είπε ο πατέρας μου ότι αποφάσισε να με στείλει στην Αθήνα, ο νοῦς μου δεν είχε τή διάθεση να τὰ σκεφθεῖ ὅλ' αὐτά. Τή φράση του Συνέσιου για τὸς «μελιττουργοὺς» τήν ἀνακάλεσε στὰ χεῖλη του νοῦ μου ἡ μνήμη, μόνο και μόνο γιατί μου τήν είχε πει ο δάσκαλός μου. Πάντως, δεν ένιωσα κι' αντίδραση στην απόφασή που μου ἀνακοίνωσε ο πατέρας μου να με στείλει στην Αθήνα. Ο θάνατος του δασκάλου μου ήταν για μένα ένα γεγονός τόσο μεγάλο, που δεν προκάλεσε μέσα μου τή μικρὴ εκείνη ἀπελπισία που κάνει τὸς ανθρώπους να κλαῖνε και να χτυπιοῦνται. Ἡ θλίψη μου ήταν ένα αἶσθημα σχεδὸν θεῖο, δεν ήταν διόλου καθημερινό. Όχι μόνο γιατί τῶξερὰ ότι θὰ πέθαινε, ἀλλὰ και έπειδὴ τὸν δάσκαλό μου τὸν θεωροῦσα ἄξιο του θανάτου, ἡ θλίψη που μ' έκυρίευσε ήταν κάτι τὸ ἀπόλυτο και ὄχι κάτι τὸ σχετικὸ και πρόσκαιρο. Και τὸ

ἀπόλυτο — εἴτε εἶναι θλίψη, εἴτε εἶναι εὐδαιμονία — βρίσκεται παραπάνω ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις.

Ἔτσι, στὴν ἀπόφαση τοῦ πατέρα μου νὰ ταξιδέψω στὴν Ἀθήνα φάνηκα ἀμέσως πρόθυμος ν' ἀνταποκριθῶ (πρᾶγμα ποὺ ξάφνιασε καὶ στενοχώρησε τὴ μητέρα μου). Καὶ τὸ ταξίδι μου πραγματοποιήθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1419.

7

Ἐνῶ ἡ κατάσταση στὴν Πάτρα ἦταν σκοτεινὴ καὶ ἀβέβαιη, ἡ Ἀθήνα περνοῦσε μιὰ περίοδο ἡρεμίας καὶ σταθερότητας. Ὁ δούξ τῶν Ἀθηναίων, ὁ Ἀντώνιος Ἀτσαγιόλι, εἶχε καταφέρει, ἐδῶ καὶ κάμποσα χρόνια, νὰ τακτοποιήσει τὶς σχέσεις του καὶ μὲ τοὺς Βενετούς καὶ μὲ τοὺς Τούρκους. Ἀκόμα καὶ μὲ τὸν δεσπότη τοῦ Μυστρά Θεόδωρο Παλαιολόγο δὲν εἶχε προστριβές, γιατί ὁ Θεόδωρος θεωροῦσε ἐπικίνδυνο νὰ μπλέξει στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴ Βοιωτία, ὅπου ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ οἱ Τούρκοι (ὁ Ἀντώνιος Ἀτσαγιόλι, ὅπως μοῦ ἔλεγε ἀργότερα ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, «ἐθεράπευε χρήμασι» τοὺς Τούρκους) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ Βενετοί, ποὺ εἶχαν στὰ χέρια τοὺς τὴν Εὐβοία, ἀποτελοῦσαν γιὰ τὸν δούκα τῶν Ἀθηναίων ἓνα προστατευτικὸ περιβάλλον.

Ἐνας Βενετὸς καπετάνιος ποῦ, ὅσες φορές περνοῦσε ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἐρχόταν κ' ἔβλεπε τὸν πατέρα μου κ' ἔκανε δουλειὲς μαζί του, θὰ μ' ἔπαιρνε μὲ τὸ καράβι του καὶ, ἀφοῦ θὰ κάναμε τὸν περίπλου τῆς Πελοποννήσου καὶ θὰ πιάναμε στὶς σκάλες τῆς Κορώνης, τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Ναυπλίας ποὺ ἦταν στὰ χέρια τῶν Βενετῶν, θὰ περνούσαμε ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Ἀθήνας, ὅπου θ' ἀποβιβαζόμουν. Τὸ καράβι θὰ προχωροῦσε στὴν Κάρυστο.

Αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο ταξίδι τῆς ζωῆς μου. Ἄν ὑπολογίσω καὶ τὶς τριάντα ἡμέρες ποὺ χάσαμε στὶς τρεῖς βενετικὲς σκάλες τῆς Πελοποννήσου, τὸ ταξίδι ἔπιασε σχεδὸν δυὸ μῆνες, κι' ἔτσι ἔφθασα στὴν Ἀθήνα τὸν Μάρτιο τοῦ 1419. Εἶχαμε χασομερήσει κάμποσες μέρες καὶ στὸ λιμάνι τῆς Μονεμβασίας, νομίζοντας πὼς τὸ εἶχαν πάρει οἱ Βενετοί. Στὴν Κορώνη, ὅπου τὰ πνεύματα τῶν Βενετῶν ἦταν ἀναμμένα, γιατί ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρά ἔβαζε (ὅπως ἔλεγαν) τὸν διοικητὴ τῆς Ἀνδρούσας νὰ παρενοχλεῖ ἀδιάκοπα τὴ βενετικὴ αὐτὴ κτήση, μᾶς δόθηκε ἡ πληροφορία ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς Μονεμβασίας, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Γρηγορίου Μαμωνᾶ (τοῦ γαμβροῦ τοῦ Γεωργίου Σφραντζῆ), εἶχαν ζητήσει τὴν προστασία τῆς πανίσχυρης Βενετίας γιὰ νὰ τοὺς σώσει ἀπὸ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς. Ἡ πληροφορία ἦταν ψεύτικη κ' εἶχε κατασκευασθεῖ ἀπὸ τοὺς Βενετούς γιὰ νὰ μειωθεῖ τὸ κύρος τοῦ Ἑλληνικοῦ δεσποτάτου. Πῶς μπορούσαν, ἄλλωστε, νὰ σκεφθοῦν οἱ κάτοικοι τῆς Μονεμβα-

σίας, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Γρηγορίου Μαμωνᾶ, νὰ ἐμπιστευθοῦν τὸ βράχο τους καὶ τὸ θαυμάσιο κάστρο τους στὴ Βενετία; Ἄν ἦταν νὰ σκεφθοῦν ἓνα τέτοιο πρᾶγμα, θὰ τῶκαναν πολλὰ χρόνια πρὶν. Ἄφ'οῦτος ὁ πρῶτος Θεόδωρος Παλαιολόγος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ, ἀναγκάσθηκε, στὸ ἔτος 1394, ν' ἀφαιρέσει ἀπὸ τὸν Παῦλο Μαμωνᾶ ὅλα τὰ δικαιώματα ποὺ εἶχε στὴ Μονεμβασία, ἡ οἰκογένεια Μαμωνᾶ δὲν εἶχε πιά καμμιά σχέση μετὰ τὸ ὄχυρό τουτο ποὺ ἦταν ἀπρόσιτο κι' ἀπὸ τὴ θάλασσα κι' ἀπὸ τὴν ξηρά. Ὁ Παῦλος Μαμωνᾶς εἶχε πραγματικὰ σκεφθεῖ — ὅταν ἀντιμετώπισαν οἱ Παλαιολόγοι τὴν ἀνόητη φιλοδοξία του νὰ ἰδρύσει μιὰν αὐτόνομη ἡγεμονία — νὰ προσφέρει τὴ Μονεμβασία στοὺς Βενετούς. Αὐτό, ὅμως, ἐγένετο στὸ ἔτος 1394. Κι' ὅταν ἡ Βενετία δὲ δέχθηκε νὰ μπλέξει στὴν περιπέτεια αὐτή, ὁ Μαμωνᾶς ἔφθασε ὡς τὸ σημεῖο νὰ καταφύγει στὸν φοβερό σουλτάνο Μπαγιαζήτη. Ἡ μετάβαση τοῦ Μανουήλ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Θεόδωρου στὶς Σέρρες — ἐκείνη ποὺ τὴ διηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ Μανουήλ στὸν Ἐπιτάφιο Λόγο γιὰ τὸν ἀδελφὸ του — δὲν ἦταν ἀσχετὴ μετὰ τὶς ραδιουργίες τοῦ Παύλου Μαμωνᾶ. Ὡστόσο, τὸ παρ' ὀλίγον τραγικὸ ἐκεῖνο περιστατικὸ δὲ βγήκε σὲ καλὸ οὔτε τοῦ Μαμωνᾶ, ποὺ ἀπὸ τότε δὲν ξαναεἶδε τὴ Μονεμβασία. Ὁ Μπαγιαζήτης τὴν ἔκανε γιὰ λίγον καιρὸ δική του, ἀλλὰ καὶ πάλι τὸ δεσποτάτο τοῦ Μυστρά τὴν πῆρε στὰ χέρια του. Ὁ γιὸς τοῦ Παύλου Μαμωνᾶ, ὁ γαμβρὸς τοῦ Σφραντζῆ Γρηγόριος, δὲν ἔβαλε ποτὲ τὸ πόδι του στὴν πόλη τῶν πατέρων του καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ ζεῖ πολὺ μακριά, σὲ μιὰ πολίχνη τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ὅπου καὶ τὸν βρῆκε ὁ λοιμὸς τοῦ 1418. Δὲν ἦταν, λοιπόν, μονάχα ἀπίθανο, ἀλλὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ σημάνει ὁ θάνατος τοῦ λησμονημένου Γρηγορίου Μαμωνᾶ τὴν εὐκαιρία καὶ τὴν ἀφορμὴ γιὰ ν' ἀπευθυνθοῦν οἱ κάτοικοι τῆς Μονεμβασίας στοὺς Βενετούς. Στὴν Κορώνη εἶχαμε ἀκούσει καὶ μιὰν ἄλλη ἐκδοχή: ὅτι, δῆθεν, ὁ Γρηγόριος Μαμωνᾶς μεταβίβαζε στὴ διαθήκη του τὴ Μονεμβασία στοὺς Βενετούς. Ἄλλὰ ἡ Μονεμβασία δὲν ἦταν ἰδιοκτησία του. Δὲ θὰ μοῦ μιλοῦσε, ἄλλωστε, ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, ὅταν γνωρισθήκαμε κ' ἐγίναμε φίλοι, γιὰ τὴ βαρυσήμαντη αὐτὴ πράξη τοῦ γαμπροῦ του, ἂν πραγματικὰ εἶχε σημειωθεῖ; Οἱ Βενετοὶ κυκλοφοροῦσαν τὶς μέρες ἐκεῖνες τὰ πιὸ παράδοξα πρᾶγματα γιὰ τὸ δεσποτάτο τοῦ Μυστρά. Ἔλεγαν ὅτι δὲν ἔχει καμμιά ἐνότητα καὶ συνοχή, καὶ ὅτι οἱ ἐπιχώριοι Ἕλληνες ἄρχοντες εἶχαν σηκώσει κεφάλι κι' ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὸν δεσπότη τοῦ Μυστρά καὶ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ. Αὐτὸ ἦταν μιὰ κακόβουλη ὑπερβολὴ ποὺ τὴν εἶχε δυστυχῶς υἱοθετήσει καὶ ὁ Ἕλληνας Μάζαρις γράφοντας, γύρω στὸ 1415, τὸν ἔξυπνο (ἀλλὰ ἐπιπόλαιο) Νεκρικὸ του Διάλογο «Ἐπιδημία ἐν Ἄιδου».

Ἡ ἄφιξη καὶ παραμονὴ τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου στὴν Πελοπόννησο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ν' ἀποκατασταθεῖ ἡ συνοχὴ τοῦ δεσποτάτου. Ὁ ἴδιος, βέβαια, ὁ αὐτοκράτωρ – σ' ἓνα γράμμα πρὸς ἔστειλε ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο στὸν Πατριάρχη Εὐθύμιο – μιλάει μὲ πολλὴ μελαγχολία γιὰ τὴν ἀκαταστασία πού βρῆκε μπροστά του καὶ γιὰ τὶς ἀμετρες φιλοδοξίες τῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν. Ὡστόσο, χωρὶς νὰ φθάσει ὁ κουρασμένος πιά καὶ μελαγχολικὸς αὐτοκράτωρ στὴν υἱοθέτηση τοῦ μεγάλου σχεδίου τοῦ Πλήθωνος, κατάφερε ν' ἀφήσει κάποια τάξη πίσω του, ὅταν ἐφυγε ἀπὸ τὸν Μυστρά ξαναγυρίζοντας στὴν Κωνσταντινούπολη.

8

Ἡ θάλασσα δὲν ἦταν γιὰ τὴν ψυχὴ μου κάτι τὸ νέο. Δὲν εἶχα κάνει ὡς τότε κανένα θαλάσσιο ταξίδι. Εἶχα, ὅμως, μπεῖ συχνὰ σὲ ψαρόβαρκες κ' εἶχα προχωρήσει μ' αὐτὲς ἀρκετὰ μακριά, δηλαδὴ τόσο πού μπορεῖ κάλλιστα ἡ θάλασσα νὰ σὲ κάνει νὰ πνιγεῖς. Κ' εἶχα κάνει καὶ μὲ τὴ σκέψη μου – κοιτάζοντας τὸν ὀρίζοντα, πρὸς τὸ Ἴόνιο πέλαγος – ταξίδια μακρυνά, πολὺ πιὸ μακρυνὰ ἀπὸ κεῖνα πού μπορεῖς νὰ κάνεις καὶ μὲ τὰ πιὸ γερὰ πραγματικὰ καράβια. Δὲν ἤξερα, βέβαια, καλὰ - καλὰ ὡς πού εἶχαν φθάσει οἱ ἄνθρωποι μὲ τὰ καράβια τους. ἤξερα, ὅμως, θετικὰ ὅτι ἐγὼ εἶχα φθάσει πολὺ πιὸ μακριά. Ὁ δάσκαλός μου μοῦ εἶχε μιλήσει κάποτε γιὰ τὸν Πυθέα, τὸν Μασσαλιώτη ποντοπόρο πού, ἀφοῦ γύρισε τὴ γῆ, ἔγραψε τὸ βιβλίο του «γῆς περίοδος». Κ' εἶχα πολὺ διασκεδάσει, ὅταν μοῦ ἔλεγε ὁ δάσκαλός μου ὅτι ὁ σοφὸς γεωγράφος καὶ ἱστορικὸς Στράβων, πού ἔζησε καμμιά τρακοσαριὰ χρόνια ἀργότερα, φθонуῖσε τὸν Πυθέα καὶ δὲ μποροῦσε νὰ τὸν χωνέψει πού ἰσχυριζόταν ὅτι εἶχε φθάσει ὡς «τὸ τῆς οἰκουμένης πέρασ τὸ προσάρκτιον». Ὁ Στράβων δὲ μνημονεύει τὸν Πυθέα παρὰ μόνο γιὰ νὰ πεῖ ὅτι μᾶς ἔχει γεμίσει ψέματα: «κατέψευσται γὰρ αὐτῶν τὰ πλεῖστα». Ὅσα, ὅμως, ψέματα κι' ἂν εἶπε ὁ Πυθέας, φαίνεται ὅτι ἔφθασε ὅπωςδὴποτε ὡς τὴ Θούλη. Ἐγὼ, ὅμως, εἶχα τὸ αἶσθημα ὅτι εἶχα φθάσει πολὺ πιὸ μακριὰ κι' ἀπὸ τὴ Θούλη. Καὶ συμφωνῶ μὲ τὸν Στράβωνα πού λέει ὅτι ἡ Θούλη βρίσκεται πολὺ νοτιώτερα ἀπὸ τὸ προσάρκτιο πέρασ τῆς οἰκουμένης. Ἐγὼ εἶχα φθάσει συχνὰ ὡς παιδί – καὶ προπάντων ὅταν ἀρχισα νὰ νιώθω ὅτι γινόμενον ἔφηβος – ὡς τὸ ἀληθινὸ πέρασ τῆς οἰκουμένης· κ' εἶχα προχωρήσει μάλιστα πολὺ πιὸ πέρα κι' ἀπὸ τὸ πέρασ τῆς οἰκουμένης.

Ἔτσι, ἡ θάλασσα δὲ μὲ ξάφνιασε σὰν κάτι νέο. Ἦταν πολὺ λιγώτερη ἀπὸ τὸ δικό μου ὠκεανό, ἐκεῖνον πού εἶχε πλάσει ἡ φαντασία μου, δηλαδὴ ὁ Θεὸς μέσ' στὴ φαντασία μου. Ἀπὸ παιδί εἶχα τὸ αἶσθημα ὅτι μέσ' στὴ φαντασία μου ἐργαζόταν ὁ ἴδιος ὁ

Θεός κ' ἐπλάθε τοὺς νέους του κόσμους. Ἡ δημιουργία δὲ μπορεῖ νὰ σταμάτησε στὶς ἕξι μέρες. Κάτι ἄλλο πρέπει νὰ σημαίνει ἡ ἱερὴ φράση: «καὶ συνετέλεσεν ὁ Θεὸς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἕκτῃ τὰ ἔργα αὐτοῦ, ἃ ἐποίησε, καὶ κατέπαυσε τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ, ὧν ἐποίησεν». Ὁ Θεὸς σταμάτησε νὰ δημιουργεῖ μὲ τὰ χέρια του· δημιουργεῖ, ὅμως, καὶ χτίζει νέους κόσμους μέσ' στὴ δική μας φαντασία· προπάντων μέσ' στὴν παιδική φαντασία...

Μᾶς βρῆκαν καὶ τρικυμίες στὸ ταξίδι μας. Ὡστόσο, οὔτε κι' αὐτὲς δὲ μὲ ξάφνιασαν. Τὶς ἤξερα καὶ τὶς τρικυμίες ὡς θέλημα τοῦ Θεοῦ. Εἶχα συμπληρώσει ἤδη τὰ δεκάξι μου χρόνια καὶ περπατοῦσα στὰ δεκαεφτά. Ἔτσι ἐνιωθα τὸν ἑαυτό μου ὠριμο, καὶ κάθε μοῖρα — προπάντων ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ δασκάλου μου — ἔμοιαζε νὰναι γνώριμη. Ὁμολογῶ καὶ σήμερα — κ' ἔχουν περάσει τόσες δεκαετίες ἀπὸ τότε — ὅτι δὲ νομίζω νὰ εἶχα ἄδικο.

9

Ἡ λατρεία μου γιὰ τὸ κάστρο τῆς Πάτρας μ' ἔκαμε νὰ ζηλέψω κάπως ὅταν ἀντίκρυσσα τὰ κάστρα τῆς Μεθώνης, τῆς Κορώνης καὶ τῆς Μονεμβασίας. Τὰ τεῖχη τους μοιάζουν νὰ θεμελιώνονται στὴ θάλασσα. Εἶναι σὰ βράχια ποὺ τάχτισαν ὡς τὸ βυθὸ τῆς θάλασσας οἱ ἄνθρωποι. Τὸ κάστρο τῆς Πάτρας εἶναι ριζωμένο μονάχα στὴ γῆ καὶ ὄχι στὴ θάλασσα. Θυμᾶμαι καλὰ ὅτι, μολονότι ἡ ψυχική μου ἀντίδραση ἦταν μεγάλη, τὰ κάστρα ποὺ τὰ τεῖχη τους μοιάζουν ριζωμένα μέσ' στὸ βυθὸ τῆς θάλασσας μοῦ ἔκαμαν ἐντύπωση μεγάλη. Τὸ κάστρο, μάλιστα, τῆς Μονεμβασίας (τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, ὅπως συνήθιζε νὰ λέει ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος) — δεμένο στὸ μικρὸ βουνὸ ποὺ ξεπροβάλλει μέσ' ἀπὸ τὰ κύματα — μοῦ φάνηκε σὰ θαῦμα ποῦ, γιὰ νὰ συντελεσθεῖ, συνεργάσθηκε πρόθυμα ὁ Θεὸς μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Γιὰ τοὺς Φράγκους εἶχε καταστήσει ζήτημα τιμῆς νὰ πάρουν τὸ κάστρο τοῦτο. Μονάχα ὁ τρίτος πιά Βιλλαρδουῖνος — ὁ Γυλιάμος, ὅπως τὸν λέγαμε — κατάφερε, στὸ ἔτος 1249, νὰ τὸ πάρει. Ἀλλὰ πῶς τὸ κατάφερε; Τὸ ἴδιο τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, ἂν καὶ εἶν' ἓνας ὕμνος γιὰ τοὺς Φράγκους καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν τρίτο Βιλλαρδουῖνο, λέει πέρα γιὰ πέρα τὴν ἀλήθεια. Ὁ Γουλιέλμος Βιλλαρδουῖνος ἔστειλε «μαντατοφόρους» παντοῦ καὶ παρακάλεσε τὸν «Μέγαν Κύρην» (δηλαδὴ τὸν δούκα τῶν Ἀθηναίων), τοὺς «τρεῖς ἀφέντες τοῦ Εὐριππου, τὸν δούκαν τῆς Νηξίας, καὶ ὅλους γὰρ τοὺς ἕτεροὺς ἀφέντες τῶν νησίων, τὸν κόντον τῆς Κεφαλληνίας κι' ὅλους τοὺς κεφαλαῖδες τοῦ πριγκιπάτου τοῦ Μορέως, μικροὺς τε καὶ μεγάλους» νὰ ρθοῦν μὲ «ἄρματα» καὶ «σωταρχίαν μεγάλην» γιὰ νὰ πολιορκήσουν (νὰ «παρακαθίσουν», ὅπως λέγαμε ἄλλοτε) ὅλοι μαζί τὸ κάστρο τῆς Μονεμβασίας,

ὁμολογώντας ὅτι εἶναι «ἀπολέμητον». Ἐφοῦ ἦρθαν «καταπαυτα-
χόθεν... τὰ φουσαῖτα» κ' ἔπιασαν καὶ τὴ θάλασσα τὰ κάτεργα τῶν
Βενετῶν, ἄρχισε ἡ θρυλικὴ πολιορκία· καὶ κλείστηκε ἀπ' ὅλες τὶς
μεριές ἡ Μονεμβασία «ὡς στὸ κλουβὶν τὸ ἀηδόνι»:

«Ὁ πρίγκιπας ἐβλέποντα τὴν τόση ἀλαζονεῖα
ἀπὸ χολῆς του καὶ θυμοῦ ὤμοσε στὸ σπαθὶν του,
ποτέ του ἀπέκει μὴ διαβῆ ἕως οὗ τὸ κάστρο ἐπάρη».

Καὶ τὸ πῆρε τὸ κάστρο ὁ Γουλιέλμος Βιλλαρδουῖνος. Ἄλλὰ πῶς
τὸ πῆρε;

«Εἰς τοῦτο ἔποικαν ἐκεῖ τρεῖς χρόνους ἢ καὶ πλέον·
ἐκεῖνοι τῆς Μονοβασίας, οὐκ εἶχαν πῶς νὰ ποιήσουν,
ἐφάγασιν τοὺς ποντικούς ὁμοίως καὶ τὰ γατῖα·
τὸ τί νὰ φᾶν οὐκ εἶχασιν, μόνον ὁ εἰς τὸν ἄλλον».

Καὶ μολονότι εἶχαν φθάσει στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ πολιορκημένοι,
χρειάστηκε συμβιβασμὸς γιὰ νὰ παραδοθοῦν. Καὶ ὁ Βιλλαρδουῖνος
δέχθηκε «μετὰ τιμῆς μεγάλης» τὸν Μαμωνᾶ, τὸν Δαιμονογιάννη
καὶ τὸν Σοφιανὸ («αὐτὲς ἦσαν οἱ τρεῖς γενεές κ' οἱ εὐγενικώτεροί
τους») ποὺ τοῦ πῆγαν τὰ «κλειδιά». Δώδεκα χρόνια ἀργότερα,
ἀφοῦ στὴ μάχη τῆς Πελαγονίας ἔπεσε ὁ Γουλιέλμος Βιλλαρδουῖνος
στὰ χέρια τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ἀναγκάστηκε νὰ ἐξαγοράσει
τὴν ἐλευθερία του παραχωρώντας πάλι τὴ Μονεμβασία στὸν Ἑλ-
ληνα αὐτοκράτορα. Κοιτάζοντας τὸ κάστρο καὶ τὸ παράξενο
βουνὸ – καὶ τὰ κοίταξα ἀπὸ κάποια ἀπόσταση, γιὰτὶ στὴ Μο-
νεμβασία δὲν ἀποβιβάσθηκε παρὰ μόνον ὁ καπετάνιος τοῦ καρα-
βιοῦ μας – τὰ σκέφθηκα πολὺ ὄλ' αὐτὰ ποὺ μοῦ τὰ εἶχε μάθει ὁ
δάσκαλός μου. Καὶ κατάλαβα κάπως τὴν ἀλαζονικὴ στάση τῶν
ἀπογόνων τοῦ ἡρωϊκοῦ ἐκείνου Μαμωνᾶ ποὺ μαζὺ μὲ τοὺς δυὸ ἄλ-
λους ἐπιχώριους ἄρχοντες τῆς Μονεμβασίας δὲν παράδωσε τὰ
κλειδιά τοῦ κάστρου παρὰ μόνον ἀφοῦ εἶχαν τιμηθεῖ τὰ ὄπλα ὡς
τὸ ἔσχατο ἀνθρώπινο ὄριο.

Καὶ ἡ Ναυπλία – τὸ Ναύπλιον ἢ καὶ Ἄνάπλι, ὅπως τὸ λέν οἱ
πολλοὶ – μοῦ ἔκαμε μεγάλη ἐντύπωση. Ἐκεῖ ἐμείναμε ἀρκετὲς μέ-
ρες. Κι' ἀνέβηκα κάμποσες φορὲς στὸ ἀπόκρημνο βουνὸ καὶ στὸ
κάστρο ποὺ προστατεύει τὸ λιμάνι. Ἄπαρτο καὶ ἀπολέμητο
μοιάζει τὸ ἰσχυρὸ κάστρο τῆς Ναυπλίας. Ὁ Φράγκος χρονο-
γράφος Γοδοφρεῖδος Βιλλαρδουῖνος, ὁ πρωτοστράτορας τῆς Καμ-
πανίας (τῆς Τσαμπάνιας, ὅπως τὴ λέγαμε) λέει μὲ τὴ λιτή του
διατύπωση ὅτι «ὁ μαρκήσιος Βονιφάτιος» (δηλαδὴ Βονιφάτιος ὁ
Μομφερρατικὸς ποὺ ἐγίνε βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ποὺ τὸν
λέγαμε Μπονιφάτσιο, μαρκέζη τοῦ Μουνφαρατ) «τάχθηκε μπροστὰ
στὴ Ναυπλία, ὅπου δὲ μπόρεσε νὰ κάνει τίποτε, γιὰτὶ ἦταν πολὺ

δχυρή, καὶ κούρασε ἐκεῖ πολὺ τοὺς ἀνθρώπους του». Μετὰ τὴ μά-
ταιη αὐτὴ προσπάθεια τοῦ Βονιφάτιου, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ χρονογρά-
φου καὶ μαρεσάλου τῆς Καμπανίας Γοδοφρείδος Βιλλαρδουῖνος,
ὡς βάϊλος τοῦ Μορέως (πρὶν γίνεϊ πρίγκιπας), ἔκραξε μιὰ μέρα
κοντὰ του «τοὺς πρώτους τοῦ Μορέως» καὶ τοὺς ρώτησε «τὸ τί
κάστρη ἐνέμειναν πού δὲν ἐπροσκυνῆσαν». Καὶ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μο-
ρέως λέει πὼς πῆρε τὴν ἀκόλουθη ἀπάντηση:

«Τέσσαρα κάστρα ἀφέντη μας σὲ λείπουσιν ἀκόμη·
τὸ ἕνα ἔναι ἡ Κόρινθος, τὸ δεύτερον τὸ Ἄνάπλι,
τὸ τρίτον ἡ Μονοβασία, τὸ τέταρτον τὸ Ἄργος·
πολλὰ ἔν' τὰ κάστρη δυνατὰ, πολλὰ σωταρχισμένα·
μὲ πόλεμον οὐ δύνασαι ποτέ σου νὰ τὰ ἐπάρης».

Ὅταν πρωτάκουσα τοὺς στίχους αὐτοὺς, λυπήθηκα πού ἀνά-
μεσα στὰ τέσσερα δὲν ἦταν καὶ τὸ κάστρο τῆς Πάτρας. Ἄπο τὴν
ἄλλη μεριά, παρηγορήθηκα κάπως ὅταν ἔμαθα — ἡ παιδική μου
αὐτὴ χαιρεκακία ἦταν φυσικὴ καὶ ἀθῶα — ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ
Μονεμβασία, τ' ἄλλα τρία κάστρα (τῆς Κόρινθου, τοῦ Ναυπλίου
καὶ τοῦ Ἄργους) ἔπεσαν νωρὶς στὰ χέρια τῶν Φράγκων καὶ
ὅτι δὲν ἔχει δίκιο τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως πού λέει ὅτι στὶς μέρες
τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουῖνου ἔγινε ἡ τελευταία καὶ ἀποτελεσμα-
τικὴ πολιορκία τοῦ Ναυπλίου. Μονάχα ἡ Μονεμβασία κρατήθηκε
ὡς τότε. Τὸ κάστρο τοῦ Ναυπλίου ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ πρώτου
Βιλλαρδουῖνου. Καὶ τὸν βόηθησε τὸν Γοδοφρείδο ὁ Μέγας Κύρης
τῶν Ἀθηνῶν Ὁθων Δελαρός, πράγμα πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ
τοῦ παραχωρήσει ὁ Βιλλαρδουῖνος τὸ Ἄνάπλι. Οἱ Βενετοὶ τὸ πῆραν
πολὺ ἀργότερα, στὸ ἔτος 1388. Τοὺς τὸ μεταβίβασε ἡ ἰδιοκτῆτρια
τῆς ὥρας ἐκείνης, Μαρία ἡ Ἀγγιανή, παίρνοντας ὅσο ζοῦσε — γιὰ
τὸ Ἄνάπλι καὶ γιὰ τὸ Ἄργος — ἑφτακόσια χρυσὰ δουκάτα τὸ
χρόνο! Δὲν ἦταν, λοιπόν, μονάχα τὸ ἀγαπημένο μου κάστρο τῆς
Πάτρας πού νοικιαζόταν ἢ πουλιόταν. «Διεμερίσαντο τὰ ἱμάτιά
μου ἑαυτοῖς», θὰ μπορούσε νὰ πεῖ καὶ ἡ Ἑλλάς τὰ χρόνια ἐκεῖνα.
Ἄλλὰ δὲν ἦταν ἀθῶο τὸ Γένος μας, ὅπως ἦταν ἀθῶος ὁ Ἐσταυρω-
μένος. Εἶχαμε φταίξει μόνοι μας· εἶχαμε παραδοθεῖ μόνοι μας στὴ
διάλυση· ὁ «χιτῶν» τοῦ Γένους μας δὲν ἦταν «ἄρραφος».

10

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1419 ἔφθασα στὴν Ἀθήνα. Μὲ τὴν Ἀττικὴ
ἀνοιξη ἄρχισε γιὰ μένα ὄχι μόνον ἕνα νέο ἔτος, ἀλλὰ κ' ἕνα νέο κε-
φάλαιο ζωῆς. Πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ μου ἔζησα μῆνες σὲ μιὰν ἄλλη
πόλη. Πρώτη φορὰ ἔπαψε νὰναι γιὰ μένα ἡ Πάτρα ἡ μοναδικὴ πόλη
τῆς γῆς. Ἦξερα, βέβαια, ὅτι ὑπάρχουν πλῆθος πόλεις στὸν κόσμο.
Ἄλλὰ τῶξερα μόνο μὲ τὸ μυαλό μου. Δὲν τῶξερα ἀκόμα οὔτε μὲ τὰ

μάτια μου, οὔτε μὲ τὴν ἀφή μου. Καὶ τῶμαθα μόνον ὅταν ἔφθασα στὴν Ἀθήνα καὶ ἄγγισα μὲ τὰ δάχτυλά μου τὸ μάρμαρο τοῦ Πεντελικοῦ.

Ἡ Ἀθήνα, βέβαια, δὲν ἦταν τόσο μεγάλη ὅσο ἡ «περιώνυμος πόλις... τοῦ Πρωτοκλήτου», ὅπως ὀνόμασε, κάμποσα χρόνια ἀργότερα, τὴν Πάτρα (στὸν ἐγκωμιαστικὸ λόγον του γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγον) ὁ Ἰωάννης Δοκειανός, κριτῆς ἀμερόληπτος, Κωνσταντινουπόλιτης μικρασιατικῆς καταγωγῆς. Ἡ Πάτρα ἦταν ἀρκετὰ πλούσια, ἐνῶ ἡ Ἀθήνα δὲν ἦταν. «Πόλιν εὐδαίμονα», μοῦ τὴν ἔλεγε τὴν Πάτρα, ὅταν γνωρισθήκαμε πολὺ ἀργότερα στὸν Μυστρά, ὁ Ἀθηναῖος Λαόνικος Χαλκοκονδύλης. Καί, ὅπως μοῦ εἶχε πει ὁ δάσκαλός μου, ἓνας Ἀλαμάνος ἱερεὺς, ποὺ εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴν Πελοπόννησον γύρω στὸ ἔτος 1340, διατύπωσε λατινικὰ τὴ φράση ποὺ δὲν τὴ λησμονοῦν οἱ Πατρινοί: «In ipsa terra est rulaehra civitas nomine Patras». Ἡ Ἀθήνα, στὸ ἔτος 1419, εἶχε βέβαια κάπως ἡρεμήσει καὶ ἡ ἔξοδος τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ εἶχε σημειωθεῖ, δεκαπέντε χρόνια πρὶν (ὅταν οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Τούρκων ἔκαμαν κάμποσους Ἀθηναίους νὰ φύγουν καὶ, μὲ τὴν προτροπὴ τῶν Βενετῶν, νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ Ζάκυνθο), εἶχε σταματήσει. Ὁ Ἀντώνιος Ἀτσαγιόλι εἶχε δώσει ἓναν τόνο ἀμεριμνησίας στὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας, κ' ἐκόσμησε τὸ κλεινὸν ἄστυ μὲ νέα ὡραῖα κτίρια. Ὡστόσο, ἡ «κάτω πόλις», ὅπως ὀνομάζεται (ἔτσι τὴ λέει κι' ὁ Πασανίας) ἡ πόλις ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, δὲν εἶχε παραπάνω ἀπὸ χίλιες ἐστῖες. Ἡ Πάτρα εἶχε πολὺ περισσότερες. Οἱ Ἕλληνες ποὺ ἔμεναν σχεδὸν ὅλοι στὴν κάτω πόλις δὲ νομίζω νᾶταν παραπάνω ἀπὸ πέντε ἢ τὸ πολὺ ἕξ χιλιάδες. Κ' οἱ Φλωρεντῖνοι ποὺ ἔμεναν στὴν Ἀθήνα — οἱ περισσότεροι ἦταν ἐπισκέπτες ποὺ τοὺς καλοῦσε ὁ Ἀντώνιος Ἀτσαγιόλι — ἦταν λίγοι· λίγοι, ἀλλὰ διαλεχτοί. Οἱ Φλωρεντῖνοι δὲν ἀποτελοῦσαν ὀλόκληρη «κουμπάνια», ὅπως οἱ Καταλανοί. Πρὶν οἱ Ναβαρραῖοι καὶ ὁ Νέριος Ἀτσαγιόλι δώσουν τέρμα στὴν κυριαρχία τῶν Καταλανῶν, θᾶταν περίπου τρεῖς χιλιάδες Καταλανοὶ στὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλοι τρεῖς χιλιάδες στὴ Θήβα καὶ στ' ἄλλα μέρη τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Βοιωτίας. Οἱ περισσότεροι χάθηκαν· ὅσοι γλύτωσαν, πῆγαν στὴ Σικελία· ἐλάχιστοι ἔμειναν στὴν Ἑλλάδα. Ἡ φτώχεια τῶν Ἀθηναίων, στὶς μέρες τοῦ Ἀντωνίου Ἀτσαγιόλι, μειώθηκε κάπως· ὡστόσο, δὲν ἦταν μακριὰ ἡ ἐποχὴ ποὺ, φθάνοντας στὴν Ἀθήνα ἓνας ξένος, δὲν ἔβρισκε οὔτε ξενώνα καὶ δὲ μποροῦσε νὰ προμηθευθεῖ οὔτε ἓνα καρβέλι ψωμί. Πολλοὶ μιλοῦσαν ἀκόμα γιὰ τὴν περιπέτεια τοῦ Νικολò ντὰ Μαρτόνι, νοτάριου ἀπὸ τὴν Κάπουα, ποὺ γυρίζοντας ἀπὸ τὴν προσκυνητικὴ του ὁδοιπορία στὰ Ἱεροσόλυμα ἔμεινε δυὸ μέρες:

στην Ἀθήνα, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1394, καὶ ποῦ δὲ θὰ εἶχε τί νὰ φάει καὶ ποῦ νὰ κοιμηθεῖ ἂν δὲν τὸν φιλοξενούσε ὁ βικάριος τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου. Ἡ κατάσταση αὐτή, στὸ ἔτος 1419 ποῦ ἔφθασα ἐγὼ στὴν Ἀθήνα, εἶχε ἀλλάξει. Ὄταν ἦρθε ὁ Μαρτόνι στὴν Ἀθήνα, τὸ δουκάτο τῆς Ἀθήνας περνοῦσε μιὰ μεγάλη κρίση. Ὁ Νέριος Ἀτσαγιόλι εἶχε πεθάνει ἢ ἐξουσία τοῦ νόθου γιοῦ του Ἀντωνίου ἦταν ἀκόμα περιορισμένη στὴ Βοιωτία ἢ Ἀττικὴ εἶχε παραμεληθεῖ ἀπὸ τοὺς Βενετούς ποῦ εἶχαν ἄλλοῦ τὸ νοῦ τους· οἱ Τοῦρκοι ἔκαναν κάθε τόσο τὶς ἐπιδρομὲς τους· καὶ οἱ Ἀλβανοὶ ποῦ δὲν εἶχαν ἀκόμα δεθεῖ μὲ τὸν τόπο καὶ νοικοκυρευθεῖ, λήστευαν τοὺς ταξιδιῶτες γιὰ νὰ μποροῦν νὰ συντηρηθοῦν. Στὸ 1419 εἶχε ἡ Ἀθήνα πίσω τῆς μιὰ περίοδο ἡρεμίας καὶ σχετικῆς ἀσφάλειας δεκαπέντε περίπου ἐτῶν. Ὡστόσο, φτωχὴ ἦταν καὶ τότε, καὶ δὲ μποροῦσε νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν Πάτρα.

Ἄν, ὁμως, ἡ Ἀθήνα ἦταν μιὰ πόλη φτωχὴ, καὶ ἂν εἶχε – ὡς συνοικισμὸς Ἑλλήνων – μιὰ ζαρωμένη καὶ στριμωγμένη ὑπόσταση στοὺς πρόποδες καὶ στὶς πλαγιὲς τοῦ ἔνδοξου βράχου ποῦ λέγεται Ἀκρόπολη, εἶχε, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ παλαιὰ μνημεῖα, τ' ἀπαράμιλλα καὶ μοναδικὰ στὴ γῆ ἔργα τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων ποῦ ἔκαναν τὸ «ἄστυ», μολονότι ξεπεσμένο πιά καὶ φτωχό, νὰ ἐξακολουθεῖ νὰναὶ «κλεινόν». Μιὰ φράση πού, ὅπως ἄκουσα ἀργότερα, εἶπε ἓνας ἀπὸ τοὺς Καταλανοὺς δοῦκες τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν νέων Πατρῶν, ὁ βασιλεὺς τῆς Καταλωνίας καὶ τῆς Ἀραγῶνος Πέτρος (ὁ τέταρτος, ὅπως τὸν ἔλεγαν), μ' ἔκαμε νὰ συμπαθήσω τοὺς Καταλανοὺς πού, δίκαια ἢ ἀδίκαια, ἔχουν ἀφήσει κακὲς ἀναμνήσεις στὸ λαό μας. Ὁ Πέτρος εἶχε πεῖ γιὰ τὴν Ἀκρόπολη ὅτι εἶναι τὸ πιὸ πλούσιο κόσμημα στὸν κόσμο, ἓνα κόσμημα ποῦ σὰν κι' αὐτὸ κανένας ἄλλος Χριστιανὸς βασιλιάς δὲν μπορεῖ νὰ ποθήσει. Τὴ φράση αὐτὴ ἔμαθα νὰ τὴ γράφω στὴ γλῶσσα του, ὅπως τὴν εἶδα γραμμένη, καὶ μάλιστα μὲ τὸ μικρὸ γραμματικὸ λάθος «al mont» ἀντὶ «al món» (στὸν κόσμο). Ἡ φράση εἶναι ἢ ἐξῆς: «lo dit castell sia la pus richa joya qui al mont sia e tal que entre tots los Reys de cristians envides lo porien fer semblant». Ὄταν συμπλήρωσα στὴν Ἰταλία τὶς γνώσεις μου στὰ λατινικὰ καὶ ἔμαθα καὶ Ἰταλικά, δὲ μοῦ ἦταν δύσκολο νὰ καταλάβω καὶ ν' ἀπομνημονεύσω τὴν παραπάνω φράση.

11

Στὴν Ἀθήνα ἀνέβηκα ἀπὸ τὸ Φάληρο καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ποῦ οἱ Φράγκοι τὸν ἔχουν ὀνομάσει Πόρτο Λεόνε. Ὁ Βενετὸς καρaboκύρης δὲν εἶχε δουλειὰ στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιῶς, βιαζόταν νὰ φθάσει στὴν Εὐβοία, καὶ προτίμησε νὰ πιάσει λίγη ὥρα στὸ Φά-

ληρο. Ἔτσι, χωρίς φυσικά νά τὸ ξέρει, ἀδιαφόρησε γιὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ Θεμιστοκλέους ποὺ εἶχε ὀρίσει ὡς ἐπίνειο τῆς Ἀθήνας τὸν Πειραιᾶ, καὶ προτίμησε τὸ παλαιότερο ἐπίνειο ποὺ εἶναι ἴσως καὶ πιὸ θρυλικό, γιὰτὶ ἀπὸ τὸ Φάληρο — ἔτσι λέει ὁ Πausανίας — ξεκίνησαν καὶ ὁ Μενεσθεὺς μετὰ τὸ στόλο του γιὰ τὴν Τροία καὶ ὁ Θησεὺς γιὰ νὰ πάει στὸν Μίνωα καὶ νὰ δικαιολογηθεῖ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀνδρόγεω.

Στὸ Φάληρο βρέθηκε ἓνας καλὸς ἄνθρωπος καὶ μετὰ ὀδήγησε μετὰ τὸ μουλᾶρι του στὴν Ἀθήνα. Ἡ Ἀθήνα, πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Ἀτσαγιόλι ποὺ εἶχε μανία μετὰ τ' ἄλογα, ἦταν γεμάτη μουλάρια. Καί, φυσικά, οἱ περισσότεροὶ ντόπιοι Ἀθηναῖοι, καὶ οἱ κάτοικοι τῶν γύρω χωριῶν, εἶχαν καὶ στὸ ἔτος 1419 μονάχα μουλάρια. Προχωρώντας πρὸς τὴν Ἀθήνα, ἀντίκρουσα τὴν Ἀκρόπολη ποὺ ὁ ὀδηγός μου δὲν ἤξερε ὅτι λέγεται Ἀκρόπολη. Ὅπως διαπίστωση φθάνοντας στὴν Ἀθήνα, οὔτε οἱ Ἕλληνες τὴν ἔλεγαν Ἀκρόπολη (ἐξαιρέση ἀποτελοῦσαν μερικοὶ μορφωμένοι ποὺ εἶχαν διαβάσει ἀρχαῖα κείμενα), οὔτε ὁμως καὶ οἱ Φλωρεντῖνοι καὶ οἱ ἄλλοι ξένοι χρησιμοποιοῦσαν τὴν παλαιὰ της ὀνομασία. Ἄλλοι τὴν ἔλεγαν κάστρο, ἄλλοι καστέλλι, ἄλλοι παλάτι ἢ μᾶλλον παλάτσο καὶ ἄλλοι «ἀπάνω πόλη», ξεχωρίζοντάς τὴν ἔτσι ἀπὸ τὴν κάτω πόλη.

Ἦδη ἀπὸ μακριὰ — ἐνῶ ἀνέβαινα στὴν Ἀθήνα — ξαφνιάστηκα ξεχωρίζοντας λίγο-λίγο τὸν Παρθενῶνα ποὺ κι' αὐτὸν ὁ ὀδηγός μου δὲν τὸν ἔλεγε Παρθενῶνα, ἀλλὰ τὸν ὀνόμαζε Ἐκκλησιὰ τῆς «Παναγιᾶς». Ἄν καὶ ὁ δάσκαλός μου μετὰ εἶχε κατατοπίσει στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων καὶ στὰ κύρια χαρακτηριστικὰ της, δὲν εἶχα κατορθώσει, πρὶν ἰδῶ μετὰ τὰ μάτια μου τὸν Παρθενῶνα, νὰ συλλάβω μετὰ τὴ σκέψη μου τὴν αἰσθητὴ μορφή ἑνὸς τέτοιου κτίσματος. Κ' ἐκεῖ ποὺ προχωροῦσα, ἔχοντας δεξιὰ μου τὸν Ὑμηττό, μπροστά μου τὸν Λυκαβηττό καὶ στὸ βάθος τὸ Πεντελικό, ἔνιωσα ἓνα νέο ξαφνιασμα. Ἐνας ἄλλος μεγάλος ναὸς — αὐτὸς ὄχι στὴν Ἀκρόπολη καὶ στὸ ὑψηλό της ὑπόβαθρο, ἀλλὰ δεξιώτερα καὶ χαμηλὰ — πρόβαλε στὰ μάτια μου. Ὁ ναὸς αὐτὸς δὲν ἔμοιαζε ἀκέραιος· εἶχε ὑποστῆ ζημιές. Ἐρεύνησα τὴ μνήμη μου πού, ἂν καὶ πολὺ ἀδύνατη, μοῦ ἔδωσε τὴν ἀπάντηση. Ἦταν ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ποὺ οἱ μελετημένοι Ἀθηναῖοι μοῦ τὸν ὀνόμασαν Οἶκο τοῦ Ἀδριανοῦ. Χωρὶς καλὰ-καλὰ νὰ τὸ καταλάβω, ἄρχισα ξαφνικὰ νὰ βλέπω τὴ γῆ ὀλόκληρη στηριγμένη ἐπάνω σὲ κίονες. Εἶχα ἰδεῖ, βέβαια, καὶ στὴν Πάτρα κίονες. Ἀλλὰ οὔτε τόσο μεγάλους καὶ ψηλοὺς εἶχα ἰδεῖ ποτέ μου, οὔτε τόσο πολλοὺς μαζί. Πῶς νὰ μὴ γεννηθεῖ μέσα μου αὐτόματα ἢ παράξενη ἰδέα ὅτι ὀλόκληρη ἡ γῆ στηρίζεται σὲ κίονες; Καὶ σκέφθηκα ἀμέσως: Πῶς ἐξηγεῖται ὅτι ὁ Παυ-

σανίας, μιλώντας για τὴν Ἀκρόπολη καὶ τὸν Παρθενῶνα, προσπερνάει τὸ θέμα αὐτὸ ποὺ μὲ κάνει ἐμένα νὰ ξαφνιάζομαι καὶ νὰ θαυμάζω τόσο; Σήμερα, ξέρω νὰ δώσω τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τοῦτο. Ὁ Πausanias θεωροῦσε φυσικὸ καὶ αὐτονόητο ὅ,τι ἔκανε ἐμένα νὰ τρίβω τὰ μάτια μου. Αὐτὸ ἦταν, ἀκριβῶς, τὸ σπουδαῖο στοὺς παλαιούς Ἕλληνες, ἀκόμα καὶ στὸν Pausanias ποὺ ἦταν ἀργοπορημένος καὶ σχεδὸν ἐπίγονος: ὅτι θεωροῦσαν αὐτονόητο καὶ φυσικὸ ὅ,τι ἦταν μεγάλο καὶ θαυμαστό.

Ὅταν πλησίαζα στὸ ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ἀντίκρυσσα καὶ τὴν πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἀπὸ τὴν πύλη αὐτὴ περνοῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι γιὰ νὰ μποῦν στὴν πόλη ποὺ ἔχτισε ὁ νέος Θεσεύς. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀδριανὸς — ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἦταν ἕνα περίεργο κρᾶμα γενναιότητος καὶ ἀλαζονείας, ἀρετῆς καὶ ἀμαρτίας — ἤθελε νᾶναι ὁ νέος Θεσεύς, ὁ νέος Σωτὴρ καὶ Κτίστης τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ χτίστηκε γιὰ νὰ χωρίζει τὸ ἄστυ τοῦ μεγάλου Μύθου, τὴν πόλη ποὺ ἔχτισε ὁ Θεσεύς, ἀπὸ τὴν πόλη τῆς πραγματικότητος ποὺ ἔχτισε ὁ Ἀδριανὸς καὶ ποὺ, σὰν παροδική, ἐξαφανίσθηκε. Πλάι στὸ Ὀλυμπιεῖον καὶ στὶς ὄχθες τοῦ Ἰλισοῦ δὲν ὑπάρχουν πιά παρὰ μόνο λίγα καὶ σκόρπια σπιτία.

12

Δὲ μπῆκα, περνώντας ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ, στὴν ἀνυπαρκτὴ πόλη ποὺ ὁ αὐτοκράτωρ νόμισε ὅτι θᾶταν αἰώνια. Ἐκανα ἀριστερὰ — μονάχο του πῆγε ἀριστερὰ τὸ μουλᾶρι μου — καὶ προχώρησα πρὸς τὴν Ἀκρόπολη. Προχωρώντας, εἶδα νὰ προβάλουν στὶς νοτιοδυτικὲς προσβάσεις τῆς δυὸ ἱερά, ἕνα θέατρο, κάμποσα ἀγάλματα, καὶ πιὸ πέρα, πίσω ἀπὸ τὰ τείχη ποὺ ἀγκαλιάζουν τὴν Ἀκρόπολη καὶ κάνουν τὸ βράχο τῆς ἀκόμα πιὸ ἀπολέμητο, ἕνα μεγάλο κτίσμα ποὺ μοῦ θύμιζε κάτι. Ὅπως διαπίστωσα, κανένας στὴν Ἀθήνα δὲν ἤξερε ὅτι τὸ κτίσμα αὐτὸ ἦταν Ὠδεῖο. Ὡστόσο, ἐγὼ ὁ Πατρινός, ἔχοντας μπροστὰ στὰ μάτια μου τὴν παράσταση τοῦ Ὠδεῖου τῆς γενετείρας μου, κατάλαβα ἀμέσως ὅτι τὸ κτίσμα αὐτὸ εἶναι τὸ Ὠδεῖο ποὺ ἔχτισε καὶ χάρισε στοὺς Ἀθηναίους Ἡρώδης ὁ Ἀττικός. Γιὰ τὸ Ὠδεῖο αὐτὸ μιλάει ὁ Pausanias, ὄχι στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Ἀττικὴ, ἀλλὰ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Ἀχαΐα. Μιλώντας γιὰ τὴν Πάτρα λέει: «Ἐχεται δὲ τῆς ἀγορᾶς τὸ Ὠδεῖον, καὶ Ἀπόλλων ἐνταῦθα ἀνάκειται θεᾶς ἄξιος· ἐποιήθη δὲ ἀπὸ λαφύρων, ἠνίκα ἐπὶ τὸν στρατὸν τῶν Γαλατῶν οἱ Πατρεῖς ἤμυναν Αἰτωλοῖς Ἀχαιῶν μόνοι» (μ' ἄρεσε νὰ διαβάζω ὅτι οἱ Πατρινοὶ ἦταν οἱ μόνοι ποὺ βόηθησαν τοὺς Αἰτωλοὺς). «Κεκόσμηται δὲ καὶ ἐς ἄλλα τὸ Ὠδεῖον ἀξιολογώτατα τῶν ἐν Ἑλληνισί, πλὴν γε δὴ τοῦ Ἀθήνησι· τοῦτο γὰρ μεγέθει τε καὶ εἰς τὴν πᾶσαν